

**Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або замовляйте за телефоном:
(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,
(066) 727-17-62**

Henryk Sienkiewicz

POTOP

TOM PIERWSZY

PAŃSTWOWY INSTYTUT WYDAWNICZY
WARSZAWA

Генрик Сенкевич

ПОТОП

ТОМ ПЕРШИЙ

З польської переклав
Євген Литвиненко

ТЕРНОПІЛЬ
БОГДАН

Перекладено за виданням:
Henryk Sienkiewicz. *Potop. Powieść*. Т. 1.
Państwowy Instytut Wydawniczy.
Warszawa, 1962.

Ілюстрації публікуємо з дозволу

THE NATIONAL FILM ARCHIVE, POLAND

«Потоп» — друга частина історичної трилогії Генрика Сенкевича, до якої входять також романи «Вогнем і мечем» (вийшов у цьому ж видавництві 2006 року) і «Пан Володійовський». Твір присвячений боротьбі Речі Посполитої зі шведською навалою у XVII ст. Письменник показав шляхетську анархію, що панувала в країні. Зрадникам вітчизни — могутнім князям Радзівіллам та їхнім посіпакам — він протиставив жменьку патріотів, довкола яких поступово збиралися основні сили визвольного руху.

Головною дійовою особою «Потопу» є Кмитиць, котрий, раніше пихатий і свавільний шляхтич, стає самовідданим воїном, який разить шведів під мурами Ченстоховського кляштору. Численні пригоди Кмитиця, посилюючи цікавість сюжету, дають авторові змогу розкрити перед читачами широку панораму життя феодальної Польщі.

Охороняється законом про авторське право.

Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена в будь-якому вигляді без дозволу видавця.

ВСТУП

Був у Жмуді могутній рід Білевичів, який походив від Мендога і мав багато колін. У всьому Росенському повіті його шанували найбільше. Високих посад Білевичі ніколи не обіймали, правили тільки у себе в повіті, проте на бойовищі зажили для вітчизни неабиякої слави, за що у різні часи отримували щедрі винагороди. Їхнє родове гніздо, котре існує донині, називалося теж Білевичами, але, крім нього, вони володіли багатьма іншими маєтками і довкола Росен, і далі до Кракинова, понад Лаудою, Шоєю, Нев'яжжю, й аж ген за Понев'яжжям. Згодом рід Білевичів розпався на кілька дворів, мешканці яких не бачились одне з одним. З'їжджались усі тільки тоді, коли в Росенах, на рівнині, що звалася Станами, відбувався парад жмудського шляхетського ополчення. Зустрічались часом і під хоругвами загонів війська литовського, й на сеймиках, а позаяк були заможні та впливові, то зважати на них мусили навіть усемогутні в Литві й Жмуді Радзивилли.

За панування короля Яна Казимира патріархом усіх Білевичів був Геракліуш Білевич, полковник легкої хоругви, підкоморій упицький. Він не жив у родовому гнізді, яким володів тоді Томаш, мечник росенський; Геракліушу належали також Водокти, Любич та Митруни, що лежали неподалік Лауди і були оточені, немовби морем, землями дрібної шляхти.

Окрім Білевичів, околиця мала лише кілька заможних дворів: Сологуби, Монтвили, Шилінги, Коризни, Сищинські (щоправда,

й дрібнопомісної братії з такими прізвищами не бракувало), тому все лауданське узбережжя було густо всіяне так званими «селищами», або, простіше сказати, застянками, в яких жила славна й відома в історії Жмуді лауданська шляхта.

В інших теренах краю роди брали назву від застянків або застянки від родів, як було у Підляшші, а тут, у лауданському надріччі, було не так. Тут у Морезах жили Стак'яни, яких свого часу оселив на тутешніх землях Баторій у нагороду за мужність, виявлену під Псковом. У Волмонтовичах родючу землю обробляли Бутрими — велетні на всю Лауду, небагатослівні, з важкою рукою, котрі під час сеймиків, набігів чи воєн мовчки ломили стіною. У Дрожейканах і Мозгах поралися по господарству численні Домашевичі, славні мисливці, — пущєю Зеленкою вони ходили на ведмедя аж до Вілкомира. Гаштовти осіли в Пацунелях; їхні дівчата славилися вродою, тому, врешті-решт, усіх дівчат на околицях Кракинова, Понев'язжя й Упити почали називати «пацунельками». Сологуби Малі були багаті на породистих коней і корів, яких випасали на лісових галявинах; Гостевичі з Гоцунів курили в лісах смолу, тому їх і прозвали Гостевичами Чорними, або Димними.

Були й інші застянки, були й інші роди. Назви багатьох з них збереглися донині, проте й застянки лежать переважно не там, де лежали, і люди, котрі живуть у них, звуться не так, як колись. Їх захопили війни, нещастя та пожежі, люди не завжди відбудовувалися на колишніх згарищах, одне слово, багато що змінилося. Але за тих часів ще процвітала стара Лауда, живучи як колись, і чутка про лауданську шляхту котилася краєм, бо незадовго перед цим вона під орудою Януша Радзивілла билася під Лоевом, де вкрила себе гучною славою.

Усі лауданці служили в хоругві старого Геракліуша Білевича: хто багатіший — товаришами з двома кіньми, хто бідніший — з одним конем, а найбідніші — простими жовнірами. Загалом це була войовнича шляхта, яка над усе любила своє рицарське мистецтво. Натомість на тих справах, що зазвичай вирішу-

вали на сеймиках, вона мало розумілася. Знала, що король — у Варшаві; Радзивілл і пан Глебович, староста, — у Жмуді; а пан Білевич — у Водоктах на Лауді. Цього їй вистачало, і голосувала вона так, як її навчав пан Білевич, переконана, що він хоче того самого, що й пан Глебович, той завше іде нога в ногу з Радзивіллом, Радзивілл — королівська рука у Литві й Жмуді, а вже король — чоловік Речі Посполитої і батько усієї шляхетської родини.

Зрештою, для могутніх біржанських вельмож пан Білевич був не слугою, а радше приятелем, до того ж неоціненним, бо на перший поклик мав напихваті тисячу голосів і тисячу лауданських шабел, а від шаблі у руках Стак'янів, Бутримів, Домашевичів чи Гаштовтів у той час не ризикував відмовитися ніхто на світі. Усе змінилося згодом, надто тоді, коли пана Геракліуша Білевича не стало.

А не стало батька й добродійника лауданської шляхти тисяча шістсот п'ятдесят четвертого року. Страшна війна розгорілася тої пори вздовж усього східного кордону Речі Посполитої. Пан Білевич на неї вже не пішов — не пустили вік та глухота, але лауданці пішли. Отож коли долинула звістка, що Радзивілл зазнав поразки під Шкловом, а лауданську хоругву майже до ноги викошено в сутичці з найманою французькою піхотою, апоплексичний удар розбив старого полковника, і він оддав Богові душу.

Звістку про поразку привіз такий собі пан Міхал Володи-йовський, молодий, але вельми прославлений жовнір, котрий за наказом Радзивілла командував замість пана Геракліуша лауданською хоругвою. Уцілілі лауданці теж повернулися до рідних домівок. Змучені, пригнічені, зголоднілі, вони, як і все військо, нарікали на великого гетьмана, котрий повірив у свою незвятияжність, у те, що саме його ім'я наводить на ворога страх, і тому з малими силами кинувся на супротивника, який удесятеро переважав його, чим занапастив військо та всю країну.

Проте жоден голос не прозвучав при цьому супроти молодого полковника, пана Єжи Міхала Володийовського. Навпаки, ті, які вижили у погромі, підносили хлопця до небес, розповідаючи чудеса про його військовий досвід і хоробрість. Єдиною втіхою для уцілілих лауданців були спогади про те, які подвиги вони вчинили під проводом пана Володийовського: як в атаці пробилися, наче крізь дим, через перші лави свіжих військ, як потім, наскочивши на французьких найманців, упух і впрах рознесли шаблями найпередовіший полк, причому пан Володийовський власноруч зарубав полковника, як, нарешті, оточені звідусіль, відчайдушно проривалися з вогняного кільця, і падали, встилаючи трупами землю, і стинали ворога...

Із жалем, але і з гордістю слухали ці розповіді лауданці, котрі не служили у регулярному литовському війську й мали виступати тільки в народному ополченні. Скрізь сподівалися, що народне ополчення, цей останній захист вітчизни, невдовзі буде скликано. Наперед умовилися, що в такому разі лауданським ротмістром оберуть пана Володийовського, бо він, хоч і нетутешній, зарекомендував себе так, що серед місцевої шляхти не було йому рівні. Уцілілі лауданці розповідали також, що він урятував від загибелі самого гетьмана. Тому вся Лауда мало не на руках його носила, а застянки навперебій запрошували на гостину. Особливо змагалися при цьому Бутрими, Домашевичі й Гаштовти — усі хотіли, щоб пан полковник погостював у них чимдовше. А він так уподобав цю хоробру шляхту, що, коли рештки радзивілівського війська потяглися до Біржів, аби там оговтатися після поразки, не вирушив із ними, а їздив від застянка до застянка, аж поки осів, нарешті, міцно у Пакоша Гаштовта, котрий був старійшиною у Пацунелях.

Щоправда, пан Володийовський аж ніяк не міг поїхати до Біржів, бо тяжко занедужав: спершу мучив його сильний жар, потім від контузії, яку він дістав іще під Цибиховом, у нього відібрало праву руку. Три Пакошеві доньки, гарні, як три

маківки, турботливо його доглядали і присяглися повернути такому славному кавалерові колишнє здоров'я, а шляхта, хто тільки був живий, клопоталася похороном свого старого вождя, пана Геракліуса Білевича.

Після похорону розпечатали духівницю небіжчика, з якої з'ясувалося, що спадкоємицею усіх володінь, за винятком села Любич, старий полковник призначив свою онуку Олександрю Білевич, упитську ловчанку, а опіку над нею до її заміжжя доручив усій лауданській шляхті.

«...Нехай ті, хто до мене був приятний, — ішлося в духівниці, — і любов'ю платив за любов, такими самими будуть і для сиротини за нинішніх часів зіпсованості й двоєдушності, коли ніхто не може бути убезпечений від сваволі та злості людської і не може не знати страху, нехай заради пам'яті про мене візьмуть сироту під свій захист.

Треба дбати також, щоб вона безпечно володіла маєтностями, за винятком села Любич, яке я віддаю, дарую та відписую панові Кмитицю, молодому оршанському хорунжому, і щоб ніхто йому в цьому не чинив перепон. Ті ж, кого здивує моя прихильність до вельможного пана Анджея Кмитиця, або хто побачить у цьому кривду для онуки моєї рідної, Олександри, нехай знають, що змолоду й до дня своєї смерті я до батька цього хлопця відчував тільки приятнь і братню любов. З ним укупі ми в походи ходили, і він мені багато разів життя рятував, а коли злість та *invidia** панів Сицинських захотіли відібрати у мене маєтності, він і тут мені допоміг. Тоді я, Геракліус Білевич, підкоморій упитський, а водночас недостойний грішник, який нині стоїть перед суворим судом Божим, чотири роки тому (ще живий був і ногами по землі ходив) вирушив до пана Кмитиця-батька, мечника оршанського, аби вдячність йому принести і приятнь свою засвідчити. Там же за давнім звичаєм, шляхетським і християнським, ми спільно вирішили, щоб діти наші, себто син його Андей та онука моя

* Заздрощі (лат.).

Олександра, ловчанка, побралися й народили нащадків на славу Божу і на благо Речі Посполитої. Чого я всім серцем бажаю й онучку свою Олександру до послуху закликаю і виконати мою волю зобов'язую, хіба що пан хорунжий оршанський, не дай Боже, лихими вчинками себе знеславить і ганьбою вкриє. Якщо ж маєтності позбудеться, що на тому кордоні, під Оршею, легко може статися, тоді треба їй із благословення моего взяти його собі за чоловіка, хоч би він навіть і Любич утратив, на це не зважати.

Проте якщо, з особливої ласки Божої, онучка моя забажає на славу Господа Бога покласти на вівтар його своє дівоцтво і прийняти чернецтво, вона може це вчинити, бо слава Божа йде попереду слави людської...»

Так розпорядився пан Геракліуш Білевич своїми маєтностями і своєю онучкою, чому ніхто особливо не здивувався. Панна Олександра давно вже знала, що на неї чекає, і шляхта давно чула про дружбу між Білевичем та Кмитицями, а втім, і голови тої воєнної пори іншим були заклопотані, тому невдовзі про духівницю й думати забули.

Але в садибі у Водоктах тільки й розмов було що про Кмитиців, а радше про пана Анджея, бо старого мечника теж уже не було серед живих. А молодший зі своєю невеличкою хоругвою та оршанськими добровольцями стояв під Шкловом. Згодом зник з очей, однак ніхто не припускав, що він загинув, позаяк смерть такого знатного кавалера, напевно, не залишилася б непоміченою. В Оршанському краї Кмитиці належали до знаті й мали великі маєтності, але тут усе це спалив вогонь війни. Цілі повіти і землі перетворилися на спустошені згарища, маєтки були зруйновані, люди перебиті до ноги. Після Радзівіллової поразки ніхто вже не чинив сильного спротиву ворогові. Госевський, гетьман польний, не мав сил; коронні гетьмани з рештками військ билися в Україні й не могли йому допомогти, так само, як і загалом Річ Посполита, виснажена війнами з козацтвом. Ворожа хвиля дедалі глибше

заливала край, лише подекуди розбиваючись об укріплені мури, але й мури падали один за одним, як упав Смоленськ. Воєводство Смоленське, де лежали володіння Кмитиців, вважали втраченим. У загальній метушні й загальній тривозі люди розвіялись, як листя, підхоплене вітром, і ніхто не знав, що сталося з молодим оришанським хорунжим.

Однак до Жмудського староства війна ще не докотилась, і лауданська шляхта почала поволеньки оговтуватися від шкловської поразки. Застянки з'їхалися на раду про справи державні й приватні. Бутримми, найвойовничіші, бурчали, що треба їхати до Росен на congressus* народного ополчення, а потім і до Госевського, щоб помститися за шкловську поразку. Домашевичі Ловецькі заглиблювались у ліси, в Рогівську пущу, аж до ворожих загонів і привозили відтіля звістки; Гостевичі Димні коптили в диму м'ясо для прийдешніх походів. Зі справ приватних вирішено було послати людей бувалих і досвідчених на розшуку пана Анджея Кмитиця.

Раду вели лауданські діди на чолі з Пакошом Гаштовтом і Касяном Бутримом, двома околичними патріархами. Уся шляхта, втішена довірою, яку їй виявив покійний пан Білевич, ревно присяглася виконати його волю й оточити панну Олександру батьківською турботою. Тому й було спокійно на берегах Лауди, хоча навіть у тих краях, куди війна ще не дійшла, спалахували чвари і невдоволення. Не було жодних нарікань на права молоді поміщиці, ніхто не чіпав меж її володінь, не зносив межевих горбиків, не вирубував мічених сосен на лісових рубежах, не захоплював пасовиськ. Навпаки, усі допомагали юній спадкоємниці, чим могли. Так, Стак'яни, котрі жили на березі річки, прислали солону рибу, з Волмонтовичів од буркотливих Бутримів надходило збіжжя, від Гаштовтів — сіно, від Домашевичів Ловецьких — дичина, від Гостевичів Димних — смола та дьоготь. У застянках панну Олександру називали не інакше, як «наша панна», а вродливі

* Тут — збір (лат.).

пацунельки виглядали пана Кмитиця так само нетерпляче, як і вона.

Тим часом надійшов королівський заклик організувати народне ополчення, і заворушилася шляхта на Лауді. Змужнілі юнаки й чоловіки, яких не зігнули літа, — всі мусили сідати на коней. Ян Казимир прибув до Гродна і призначив там генеральний збір. Туди всі й потяглися. Першими рушили мовчки Бутрими, за ними інші, а Гаштовти поїхали, як завжди, останніми, бо ніяк не могли розпрощатися зі своїми пацунельками. З інших земель прибуло мало шляхти, і вітчизна залишилася без захисту, хоча благочестива Лауда з'явилась уся.

Пан Володийовський не поїхав, бо ще не володів рукою й зостався з красунями ніби за військового. Спорожніли застянки, і тільки старі та жінки сиділи вечорами при вогнищах. Тихо було у Понев'яжжі й Упиті, всюди чекали на новини.

Панна Олександра теж зачинилась у Водоктах і нікого, опріч слуг та своїх лауданських опікунів, не бачила.

РОЗДІЛ І

Н астав новий, тисяча шістсот п'ятдесят п'ятий рік. Січень був морозний, але сухий. Білим кожухом завтовшки у лікоть сувора зима вкрила святу Жмудь. Під вагою наморозі гнулися й ламалися ліси, вдень на сонці сніг сліпив очі, а вночі при місяці по стужавілому насту неначе пробігали миготливі іскри. Звірі підходили до людських помешкань, а бідолашні птахи стукали дзьобами в оторочені інеем і розмальовані морозяними квітами шибки.

Якось увечері панна Олександра сиділа в челядні з двірськими дівчатами. Це був давній звичай у Білевичів — проводити вечори з челяддю, коли не мали гостей, і співати благочестиві пісні, щоб на власному прикладі виховувати простолюдинів. Так само чинила й панна Олександра, тим паче, що її покоївки були переважно шляхтянками, дуже вбогими сиротами. Вони виконували всяку, навіть найчорнішу, роботу, були у господині служницями, натомість їх навчали доброзвичайності й поводитися з ними ліпше, ніж із простими дівчатами. А втім, були серед них і селянки, котрих можна було відрізнити за мовою, бо багато хто з них не вмів говорити польською.

Панна Олександра вкупі зі своєю родичкою панною Кульвець сиділа посередині челядні, а дівчата — по боках на лавах, і всі прями. У великій печі з навислим бовдуром

горіли соснові поліна й корчі, то згасаючи, то знову спалахуючи яскравим вогнем або розсипаючись іскрами, коли підліток, який стояв біля печі, підкидав березових дров та скіпок. Коли полум'я здіймалося, видно було темні дерев'яні стіни величезної будівлі з надзвичайно низькою, перекритою балками стелею. На балках, погойдуючись від тепла, висіли на нитках різноколірні зірочки, повирізувані з облаток, а з балок виглядали мотки чесаного льону, що звисали обабіч, неначе здобуті у бою турецькі бунчуки. Балки були геть заставлені ними. На тлі темних стін, примощений на довгі дубові полиці або підпертий ними, виблискував зірками олов'яний посуд будь-яких розмірів.

У глибині челядні, біля дверей, пелехатий жмудин, мугикаючи під ніс монотонну пісню, крутив оглушливі жорна, панна Олександра мовчки перебирала чотки, дівчата пряли собі, теж ні слова не кажучи одна одній.

Відблиски вогню падали на їхні молоді рум'яні обличчя, а вони під суворим поглядом панни Кульвець ретельно, ніби навперегонки, пряли куделі, лівою рукою поскубуючи м'який льон, а правою крутячи веретена. Часом вони то переглядалися між собою, то швидко переводили очі на панну Олександру, ніби чекаючи, чи скоро вона звелить жмудину зупинити жорна і почне благочестиву пісню, але працювати не переставали, а все пряли й пряли. Сукалися нитки, хурчали веретена, мигтіли спиці в руках панни Кульвець, а пелехатий жмудин гудів жорнами.

Проте іноді він переривав роботу, напевно, щось у жорнах псувалося, бо відразу ж лунав його гнівний окрик:

— Padlas!

Панна Олександра підводила голову, ніби розбуджена тишею, що наставала після окрику жмудина. Тоді вогонь освітлював її біле обличчя і спокійні блакитні очі, які дивилися з-під чорних брів.

* Підлий! (литов.).

Вона була вродливою білявкою з тонкими рисами обличчя й ніжною шкірою. Ну чисто тобі біла квітка! Щоправда, чорна сукня додавала їй трохи суворості. Сидячи біля печі, дівчина поринула в думки, ніби заснула; напевно, переїмалась у них своєю долею, прийдешнім, яке важко передбачити.

За духівницею вона мала побратись із чоловіком, котрого не бачила з десяти років. А тепер їй ішов двадцятий, і в неї залишився тільки розмитий спогад про неспокійного підлітка, який, гостюючи з батьком у Водоктах, більше гасав із рушницею болотами, ніж дивився на неї.

«Де ж він і яким став тепер?» — ось запитання, що стояли у голові сердешної панни.

Щоправда, вона знала його з розповідей небіжчика підкоморія, котрий за чотири роки до своєї смерті здійснив далеку й важку подорож до Орші. За його розповідями, це був «хлопець із розумною, але гарячою головою». Після того, як старий Білевич і Кмитиць-батько узгодили одруження дітей, хлопець мав одразу ж приїхати у Водокти на оглядини; тим часом вибухнула велика війна, і замість того, щоб поспішати до нареченої, юнак вирушив на поля під Берестечко. Там його поранили, він лікувався вдома, потім доглядав батька при смерті, а далі знову спалахнула війна — і так проминули ці чотири роки. Відтоді як помер полковник, сплигло чимало води, а тим часом Кмитиця й слід запався.

Отож було про що подумати панні Олександрі, а може, сумувала вона за судженим своїм незнайомим. Чисте серце її, яке досі не зазнало кохання, було сповнене великої готовності любити. Годі було іскри, щоб у ньому спалахнув вогонь, спокійний, але яскравий, рівний, сильний та незгасний, як вічний вогонь у литвинів.

Тривога огортала її, часом солодка, а часом млосна, і в душі вона увесь час ставила собі запитання, на які не знаходилося відповіді, бо прийти вона могла тільки з далеких полів. Тож перше запитання було: чи з доброї волі пошлюбиться

він із нею і чи відповідь на поклик її серця, готового кохати? За тих часів були звичною справою батьківські домовляння одружити дітей, і навіть після смерті батьків пов'язані їхнім благословенням діти найчастіше не порушували батьківської волі. Тож панна Олександра нічого надзвичайного у тому, що її засватали, не бачила. Проте одна річ — добра воля, а геть інша — зобов'язання, не завше вони ходять у парі. Тому й ця думка гризла біляву голівоньку дівчини: «А чи покохає він мене?» І насунули розмисли, неначе табун птаства злетівся на самотнє дерево в широкому полі: «Хто ти? Який ти? Живий бродиш світом чи зложив уже свою голівоньку? Далеко ти чи близько?» Відкрите серце панни, ніби двері, відчинені назустріч любому гостеві, мимоволі волато до далеких сторін, до засніжених лісів та полів, окутаних ніччю: «Відгукнися ж, юначе! Бо нема у світі нічого гіршого, ніж чекання!»

І враз, ніби у відповідь на її воання, зокола, з цих засніжених, укритих ніччю далей, до неї долинуло калатання дзвіночка.

Дівчина здригнулась, але вмить згадала, що з Пацунелів майже щовечора присилають по ліки для молодого полковника; те саме подумала і панна Кульвець.

— Це від Гаштовтів по теріак, — сказала вона.

Калатання дзвіночка, прив'язаного до дишла, звучало дедалі чіткіше й сильніше і раптом стихло — напевно, санки зупинилися під ганком.

— Поглянь, хто приїхав, — звеліла панна Кульвець жмудинові, який крутив жорна.

Той вийшов із челядні, та за мить повернувся і знову взявся за ручку жорен.

— Панас Кмітас, — байдуже мовив він.

— І слово стало плоттю! — вигукнула панна Кульвець.

Прялі зіскачили з місць. Куделі й веретена попадали на землю.

Панна Олександра теж підвелася. Серце у неї калатало, обличчя то бралось рум'янцем, то блідло. Вона зумисне відвернулась од печі, щоб не виказати свого хвилювання.

Аж раптом у дверях постала чиясь висока постать у шубі й хутряній шапці. Молодик ступив на середину кімнати і, зрозумівши, що він у челядні, звучним голосом, не скидаючи шапки, спитав:

— Гей, а де ж ваша панна?

— Ось я, — упевненим голосом відповіла панна Олександра.

Почувши ці слова, прибулець скинув шапку, жбурнув її додолу і, вклонившись, промовив:

— Я — Анджей Кмитиць.

На якусь коротку мить очі панни Олександри зупинилися на обличчі Кмитиця і враз утупилися в землю, але за цю мить дівчина встигла помітити світло-русу, як жито, високо підголену чуприну, бистрий погляд сірих очей, темні вуса, орлиний ніс і смагляве молоде й веселе обличчя.

А він лівою рукою в бік уперся, правою торкнувся вуса й ось що сказав:

— Я ще не був у Любичі, птахом летів сюди, щоб панні ловчанці до ніг уклонитися. Просто з обозу приніс мене сюди вітер, дай Боже, щоб щасливий.

— А ти, милостивий пане, знав про смерть дідуся мого, підкоморія? — запитала дівчина.

— Не знав, але ревними сльозами оплакав я мого добродійника, коли довідався про його кончину від дрібнопомісних шляхтичів, котрі звідси приїздили до мене. Щирим приятелем, майже братом був він покійному моему батькові. Напевно, й ти, милостива панно, добре знаєш, що чотири роки тому приїздив він до нас, під Оршу. Тоді й обіцяв мені твій дідусь тебе та портрет показав, відтоді й зітхаю я за тобою ночами. Я б і раніше приїхав, але війна — не рідна мати, людей сватає тільки зі смертю.

Дівчину трохи збентежили такі сміливі слова, і, щоб перевести розмову на інше, вона спитала:

— Тож ти, милостивий пане, ще не бачив свого Любича?

— Дарма, встигнеться. Тут у мене є дещо важливіше, та й заповідане майно дорожче, хочу його спершу успадкувати. Але що це ти, милостива панно, усе відвертаєшся від вогню, я і в очі заглянути тобі не можу. Будь ласка, сюди повернись, а я від печі зайду! Отакечки!

Сказавши це, сміливий жовнір несподівано вхопив Оленьку, крутнув її в повітрі й повернув до вогню.

Вона ще дужче збентежилася й, затуливши очі довгими війми, стояла так, засоромившись і світла, і власної вроди. Нарешті Кмитиць відпустив її і вдарив себе по кунтушу.

— Боже милий, яка ж ти гарна! На сто служб подам за упокій душі мого добродійника, що мені тебе відписав. Коли весілля?

— Не скоро, я ще не твоя, милостивий пане, — відповіла Оленька.

— Але будеш моєю, хоч би мені навіть довелося підпалити оселю! Боже мій! Я гадав, що портрет кращий, аніж насправді, та бачу, маляр високо мітив, але схибив. Сто батогів такому майстрові, печі йому розмальовувати, а не таку красу писати, що ось дивлюся й очей відірвати не можу. Яке ж це миле діло — отримати такий спадок, побий мене сила Божа!

— Слушно мені мій покійний дідусь казав, що ти, милостивий пане, гаряча голова...

— Ми, смоленські, усі такі, не те що ваші жмудини. Раз, два — і буде, як ми хочемо, а ні — то смерть!

Оленька всміхнулася й сказала вже упевненішим голосом, підводячи очі на кавалера:

— Он як, та у вас там, либонь, татари живуть?

— Все одно ти, милостива панно, моя і з батьківської волі, й із волі серця.

— От чи з волі серця, цього я ще не знаю...

— Якщо ні — я ножем себе шпирну!

— Ти, милостивий пане, все жартуєш собі... Але чого це ми досі в челядні стоїмо? Заходьте до покоїв. Після далекої дороги й повечеряти не завадить — прошу!

Тут Оленька звернулася до панни Кульвець:

— Ви, тітонько, з нами?

Молодий хорунжий кинув бистрий погляд.

— Тітонька? — спитав він — Чия тітонька?

— Моя. Панна Кульвець.

— А отже, й моя, — підхопив він і заходився цілувати панні Кульвець руки. — Боже ти мій, та в мене ж у хоругві є товариш на прізвисько Кульвець-Гіпоцентаврус. Чи не рідня він вам, тітонько?

— Авжеж, рідня! — відповіла, роблячи кніксен, стара діва.

— Гарний хлопець, але вітрогон, як і я, — додав Кмитиць.

Тим часом з'явився слуга-пахолок із вогнем, і всі пройшли в сіни, де пан Анджей скинув шубу, а потім на другу половину, в покої для гостей.

Одразу ж після того, як вони пішли, прями збилися в тісну купку й усі гуртом заговорили про прибульця, не даючи одна одній сказати й слова. Стрункий хлопець вельми їм сподобався, і дівчата навперебій розхвалювали його.

— Він увесь аж сяє! — почала одна. — Коли зайшов, подумала, що королевич.

— А очі в нього — як у рисі, так і свердлять, — додала друга. — Такому слова супроти не скажеш!

— І не подумай! — застерегла третя.

— Панною закрутив, як веретенем! Зате тепер уже відомо, що вона йому до серця припала, та й хто від такої байдужим залишиться...

— Але ж і він, правду кажучи, не гірший за неї! Трапився б такий одній із нас, — мабуть, і в Оршу пішла б за ним, хоча це мало не на край світу.

— Щаслива панна!

— Багатим на світі завше легше живеться. Ох, не рицар — золото!

— Пацунельки казали, що й ротмістр, який живе в них, у старого Пакоша, теж красень кавалер.

— Не бачила я його, та куди йому до пана Кмитиця! Такого, певно, на світі більше нема!

— Radlas! — зненацька вигукнув жмудин, у якого знову розладналися жорна.

— Гей, пелехатій, чи не пішов би ти звідси зі своїми прокльонами! Вгамуйся нарешті, бо й почути нічого не можна!.. Так, так! Ліпшого від пана Кмитиця у всьому світі не знайдеш! Либонь, і в Кейданах такого нема!

— Гляди, а то ще присниться!

— Та хоч би приснився...

Так перемовлялися між собою шляхтянки у челядні. Тим часом у їдальні поспішно накривали на стіл, а в світлиці залишилися тільки панна Олександра з Кмитицем, бо тітка Кульвець пішла готувати вечерю.

Пан Анджей не зводив з Оленьки очей, і вони дедалі сильніше у нього розгорялися.

— Є люди, для яких багатство наймиліше, — сказав він нарешті, — інші на війні за здобиччю полюють, є такі, котрі коней люблять, а я, милостива панно, тебе от не проміняв би на жодні скарби. Далєбі, що більше дивлюся на тебе, то більше охота бере одружитися, ну, хоч би й завтра! А брівки, милостива панно, мабуть, припаленим корком підмальовуєш?

— Чула я, що нерозважливі дівчата так чинять, але до них не належу.

— А очі блакитні, як небо! Мені від зніченості слів бракує.

— Не вельми-то ти й знітився, милостивий пане, якщо так безцеремонно домагаєшся мене, аж мені дивно.

— Це теж наш смоленський звичай: на жінок й у вогонь сміливо йти. Ти мусиш, моя королево, до цього звикнути, бо так буде завжди.

— Це ти, милостивий пане, мусиш од цього відвикати, бо так не має бути.

— Може, я тебе й послухаюся, хай мені голову зітнуть! Хочеш — вір, милостива панно, хочеш — не вір, але я тобі до ніг небо прихилив би. Я для тебе, моя королево, й інших звичаїв готовий навчитися. Бо знаю, що я — простий жовнір, мені більше в обозі доводилося бувати, ніж у панських покоях.

— Одне одному не шкодить, мій дідусь теж жовніром був, а за добрі наміри дякую тобі! — відповіла Оленька і так солодко глянула на пана Анджея, що серце у нього відразу розтануло, як віск.

— Ти, милостива панно, на ниточці мене водитимеш, — сказав він.

— Ой, щось не схожий ти, милостивий пане, на тих, кого на ниточці водять! Найважче буває саме з отакими непокірними.

Кмитиць усміхнувся, мимоволі відкривши білі, наче вовчі, зуби.

— Як це! — вигукнув він. — Невже мало різок поламали у школі об мою спину святі отці, щоб вибити з мене цю непокірність і втовкмачити у голову всілякі чесні правила поведінки.

— А які ж пощастило втовкмачити найкраще?

— Коли любиш, припадай до ніг — ось як!

Сказавши це, пан Кмитиць уже був на колінах, а панна Олександра, ховаючи ноги під стілець, кричала:

— Бога ради! Цього тобі у школі в голову не вбивали! Дай мені, милостивий пане, спокій, бо розгніваюся... та й тітка зараз прийде!..

А він, і далі стоячи на колінах, підвів голову й заглядав їй в очі.

— Ну й нехай навіть хоругва тіток прийде, я не відмовлюся, що мені хочеться кохати тебе!

— Вставай же, милостивий пане!

— Уже встаю.

— Сідай, милостивий пане!

— Уже сиджу.

— Ти баламут, милостивий пане, Юда!

— А от і неправда. Я коли цілую, то щиро!.. Хочеш переконатися?

— І думати не смій!

Проте панна Олександра сміялась, а він аж сяяв від молодості й радості. Ніздрі у нього роздувались, як у молодого жеребця породистої крові.

— Ай-ай! — примовляв він. — Ну що за віченьки, що за личенько! Рятуйте ж мене, усі святії, бо не всиджу.

— Нема чого усіх святих кликати. Чотири роки сидів ти, милостивий пане, аж поки сюди зібрався, тож сиди собі й тепер!

— Ба! Та я ж знав тільки портрет. Звелю занурити того мордописця у смолу, викачати в пір'ї і в Упиті батогом прогнати по ринку. Я тобі, милостива панно, скажу все щиро: хочеш — пробач, ні — то голову зітни! Думав я це собі, дивлячись на портретик: вродлива дівчина, нічого не скажеш, але ж вродливих дівчат хоч греблю гати — встигну! Покійний батько все квапив їхати, а я йому завше відповідав: устигну одружитися, це нікуди не пропаде, дівчата на війну не ходять і не гинуть! Бог свідок, я не противився батьківській волі, просто хотів спершу повоювати, випробувати усе на власній шкурі. Тільки тепер бачу: був дурний, бо на війну й одруженим міг піти, а тут би на мене розкоші чекали.

Хвалити Бога, що до смерті мене не зарубали. Дозволь же, милостива панно, рученьки тобі поцілувати.

— Ні вже, не дозволю.

— А я і не питатиму. В нас, оршанських, кажуть так: «Проси, а не дають — сам бери!»

Тут пан Анджей схопив руки дівчини і заходився їх цілувати, а вона не надто й опиралася, боялася видатися невічливою.

Аж тут увійшла панна Кульвець і, побачивши, що коїться, підвела очі до неба. Не сподобались їй такі дружні стосунки, але не посміла вона щось сказати, натомість запросила обох на вечерю.

Узявшись попідруч, як брат із сестрою, пішли вони вкупі до їдальні, де стіл аж ломився від безлічі страв. Особливо багато було відбірних копчених ковбас, стояв там і замшілий невеличкий дзбан міцного вина. Добре було молодим удвох, легко й весело. Панна Олександра уже встигла повечеряти, тож до столу сів тільки пан Кмитиць і почав їсти так само жваво, як і перед цим розмовляв.

Оленька поглядала на нього збоку, тішачись, що він їсть і п'є, та, коли хлопець наситив перший голод, почала знову допитуватися:

— То ти, милостивий пане, не з-під Орші їдеш?

— Та хіба я знаю, звідкіля їду? Сьогодні тут, а завтра там. Як вовк до вівці, я підкрадався до ворога, — де можна було куснути, там і кусав.

— Як же ти, милостивий пане, відважився піти супроти такої сили, перед якою відступив сам великий гетьман?

— Як відважився? А я на все готовий, така вже у мене натура!

— Казав мені про це покійний дідусь... Щастя, що ти, милостивий пане, не загинув.

— Ой, накривали вони мене там і шапками, і руками, як пташку в гнізді, але щойно накриють, а я вже вислизнув

та в іншому місці вкусив. Так я їм насолів, що вони ціну призначили за мою голову... Отакий-то ласий шматочок!

— В ім'я Отця, і Сина! — вигукнула Оленька, з не-вдаваним жахом і водночас захопленням дивлячись на цього молодця, котрий міг говорити зараз і про ціну за свою голову, і про ласий шматочок.

— Певно, мав ти, милостивий пане, великі сили?

— Дві сотні своїх драгунів мав, хлопців хоч куди, але за місяць їх усіх перебили. Потім ходив я з наймитами, брав їх до війська, де міг, не перебираючи. Затяті вояки, але, скажу тобі, — розбійники над розбійниками! Хто ще не загинув, рано чи пізно потрапить вороняччу на закуску...

По цих словах пан Анджей знову розсміявся, вихилив келих вина і додав:

— Таких волоцюг ти, милостива панно, зроду не бачила. Дідько б їх узяв! Усі офіцери — шляхтичі з наших країв, родовиті, достойні, але майже кожен уже під судом. Сидять тепер у мене в Любичі, бо що я мав із ними робити.

— То ти, милостивий пане, прибув до нас із цілою хоруговою?

— Авжеж. Супротивник зачинився у містах, бо ж зима люта! Мої підлеглі теж пообтріпувались, як подертий віник, от князь воевода й призначив мене на постій у Понев'яжжя. Та це, далєбі, справді заслужений відпочинок!

— Ти, милостивий пане, їж, будь ласка.

— Я б для тебе, моя панно, й отрути з'їв би!.. Залишив я тоді частину своєї голоти у Понев'яжжі, частину в Упиті, ну а найдостойніших товаришів до себе в Любич у гостину запросив... Прийдуть вони до тебе, панно, вдарити чолом.

— А де ж тебе, милостивий пане, лауданці знайшли?

— Вони мене зустріли, коли я йшов уже на постій у Понев'яжжя. Я б і без них сюди приїхав.

— Пий же, милостивий пане!

— Я б для тебе, моя панно, й отрути випив би!..

— А про смерть дідуся і духівницю ти, милостивий пане, тільки від лауданців дізнався?

— Про смерть — від них, пом'яни, Господи, душу мого добродійника! А чи не ти це, панно Олександро, послала до мене цих людей?

— Ти, милостивий пане, такого собі й у голові не покладай! У мене на думці лише жалоба та молитва були.

— Вони мені те саме казали... Ох і пихаті ці дрібнопомісні шляхтичі!.. Хотів я їх за послугу нагородити, то вони як накинуться на мене: це, може, кажуть, оршанська шляхта у руки заглядає, а ми, лауданці, не такі! Добряче мене вишпетили! Послухав я їх, а далі собі й думаю: не хочете грошей, то я вам дам по сто батогів.

Панна Олександра за голову схопилася.

— Матінко рідна, і ти, милостивий пане, це зробив?

Кмитиць подивився на неї зі здивуванням.

— Не лякайся, милостива панно. Не зробив, хоч як гляну на отаку шляхетську голоту, котра вважає, що рівня нам, у мене аж душу вивертає. Подумав тільки: назвуть вони мене безневинно гвалтівником, а то й перед тобою обмовлять.

— Яке щастя! — глибоко зітхнувши, мовила Оленька. — А то б очі мої, милостивий пане, і бачити тебе не схотіли.

— Це чому ж?

— Убогі то шляхтичі, але старожитні й славні. Покійний дідусь завше любив їх і на війну з ними ходив. Цілісінький вік вони вкупі прослужили, а мирної години він їх удома в себе приймав. Давня у нас приязнь із ними, і ти шанувати її мусиш. Бо ж маєш серце і не порушиш святої згоди, в якій ми досі жили.

— Та я ж нічого не знав, побий мене сила Божа, не знав! Хоча зізнаюся: не лежить у мене душа до цієї злиденної шляхти. У нас так: якщо ти хлоп, то хлоп, а шляхта — це всі родовиті, на одну кобилу удвох не сідають. Далєбі, такій

голоті рівнятись із Кмитицями чи Білевичами — все одно, що в'юнам зі щуками, хоч і в'юн, і щука однаково риби.

— Дідусь казав, що багатство нічого не варте, кров і честь — ось що важливе, а вони люди чесні, інакше дідусь не призначав би їх моїми опікунами.

Пан Анджей від подиву широко розплющив очі.

— Опікунами? Дідусь призначив їх твоїми опікунами? Усю лауданську шляхту?

— Так. І не супся, милостивий пане, воля небіжчика — свята. Дивно мені, що посланці не сказали тобі про це.

— Та я б їх!.. Ні, цього не може бути! Бо тут кілька-надцять застанків... І всі оці дрібнопомісники тут, милостива панно, судять і радять? Невже й зі мною будуть судити й радити, роздумувати, чи до душі я їм, чи ні? Годі ж бо, не жартуй, панно Олександро, а то у мене кров кипить!

— Я не жартую, пане Анджею, святу й щиру правду кажу тобі. Не будуть вони судити й радити; і якщо ти, за прикладом дідуся, станеш їм за батька, не відштовхнеш їх, не чванитимешся, то не лише їхне, а й моє серце прихилиш. Дякуватиму я тобі за це укупі з ними всеньке життя, пане Анджею!..

У голосі її звучало ніжне благання, проте зморшки у нього на чолі не розгладжувалися, він досі хмурився. Щоправда, гнівом не вибухнув, лишень час од часу неначе блискавки пробігали його обличчям, — але відповів дівчині зарозуміло й гордовито:

— Оцього вже я не чекав! Волю небіжчика я шаную і вважаю, що до мого приїзду пан підкоморій міг призначити цих дрібнопомісних шляхтичів твоїми опікунами, та коли нога моя ступила сюди, ніхто, крім мене, опікуном більше не буде. Не тільки цій сірій шляхті, а й самим біржанським Радзівіллам опікувати тут нема чого!

Панна Олександра споважніла і, трохи помовчавши, відповіла:

— Недобре ти, милостивий пане, робиш, що так удаєшся в амбіцію. Волю покійного дідуся треба або повністю

прийняти, або відкинути — іншої ради не бачу. Лауданці не стануть набридати тобі чи нав'язуватися, люди вони мирні й достойні. Не думай, пане Анджею, що будуть для тебе тягарем. Якби почалися якісь чвари, лауданці могли б сказати своє слово, а так, гадаю, все буде тихо й мирно і така це буде опіка, ніби й нема її зовсім.

Він помовчав ще хвилику, потім махнув рукою і сказав:

— Правда, з весіллям усе скінчиться. Нема про що сперечатися, нехай тільки сидять спокійно й не заважають мені, а то я, бігме, не дам собі у вуса дмухнути! А втім, годі про них! Дай згоду, милостива панно, побратися скоріше, і все буде гаразд!

— Негоже тепер, у дні жалоби, говорити про це.

— Ой! А чи довго доведеться мені чекати?

— Дідусь сам написав, що не довше ніж півроку.

— Висохну я до того часу, як тріска. Проте не сперечаймося більше. А то вже ти, милостива панно, почала дивитися на мене так суворо, ніби я в усьому винен. Та Богом присягаю тобі, моя золота королево! Чим я винуватий, якщо у мене така натура: розгніваюся на кого, то, здається, на шматки б його роздер, а відійде серце — і наче наново зшив би.

— Страшно жити з таким, — повеселівши, відповіла Оленька.

— Ну ж бо, за твоє здоров'я, милостива панно! Чудове вино, а для мене шабля й вино — найперше діло! Ну чому це страшно жити зі мною? Та ти мене, серденько, в тенета зловиш своїми очима, невільником зробиш, хоч я нічиєї влади над собою ніколи терпіти не міг. Ось і тепер, аніж панам гетьманам кланятися, волів би з хоругівкою сам на свій страх і ризик воювати. Королево ти моя золота! Коли що не так, пробач мені, бо я манер не в покоях у придворних дам, а біля гармат навчався, не за лютнею, а в жовнірському гармидері. Край у нас неспокійний, шаблі з руки не випустиш. Хоча комусь звинувальний

вирок за неприбуття на судовий розгляд вручити не можуть або ж голову чиюсь шукають — усе це пусте! Будь тільки сміливий та відважний, і люди тебе шануватимуть. *Exemplum** — мої товариші, деінде вони б давно у в'язницях сиділи... хоча теж достойні кавалери! Навіть жінки у нас ходять у чоботях, із шаблею при боці, загопи у бій водять, як-от пані Кокосинська, тітка мого поручника, яка героєм загинула на бойовищі, а небіж її під моєю командою мстив за неї, хоча за життя її не любив. Де вже нам, хоч і найдворовитішим, навчатися придворного етикету? Одне ми знаємо: війна — то в похід іди, сеймик — то горло дери, а язика мало — за шаблю хапайся! Отаке-то діло! Таким мене небіжчик підкоморій знав і такого для тебе, милостива панно, вибрав!

— Я завше з радістю виконувала дідусеву волю, — відповіла дівчина, опустивши очі.

— А дай же мені ще твої рученята поцілувати, ягідко моя солоденька! Йї-право, дуже ти мені до серця припала. Так я розімлів, що не знаю, як і потраплю у цей самий Любич, якого ще не бачив.

— Я тобі, милостивий пане, дам провідника.

— Ет, обійдеться. Я вже звик їздити ночами. Є у мене жовнір-пахолок родом із Понев'яжжя, він має знати дорогу. А там на мене чекає Кокосинський з товаришами... У нас Кокосинські, на прізвисько Пипки, — велика знать. Цього безневинно честі позбавили за те, що він панові Орпішевському дім спалив і дочку вивіз, а людей вирізав... Достойний товариш!.. Дай же мені ще рученьки. Пора, бачу, їхати!

Зненацька великий гданський годинник, що стояв у їдальні, почав відбивати північ.

— Ой, лелечко! — вигукнув Кмитиць. — Пора, пора! Нічого я вже більше зробити тут не встигну! Чи кохаєш ти мене хоч трішечки?

* Приклад (лат.).

— Іншим разом скажу. Ти ж мене, милостивий пане, навідуватимеш?

— Щодня, хіба б земля піді мною розступилась! Ой-ой, хоч голову на плаху!..

Сказавши це, Кмитиць підвівся, і вони обоє вийшли в сіни. Сани вже чекали біля ганку. Кмитиць одягнув шубу і став прощатися з панною Олександрою, просячи її повернутися в покої, бо з ганку тягне холодом.

— На добраніч, люба моя королево, — говорив він, — спи солодко, бо я вже, мабуть, очей не стулю, все думатиму про твою вроду!

— Тільки б нічого лихого не побачив. А все-таки дам-но я тобі, милостивий пане, краще чоловіка з каганцем, а то під Волмонтовичами й вовків чимало розплодилося.

— Та що ж я, коза, чи що, щоби вовків боятися? Вовк жовнірові друг-приятель, він із його рук часто поживу має. Та й короткоствольний мушкет ми прихопили із собою. На добраніч, кралечко моя, на добраніч!

— Нехай Бог помагає!

Із цими словами Оленька зникла в покоях, а пан Кмитиць ступив на ганок. Але дорогою крізь нещільно причинені двері челядні він побачив кілька пар очей — це дівчата не лягали спати, аби ще раз на нього подивитися. За солдатським звичаєм, пан Анджей послав їм здала рукою поцілунки і вийшов. Через хвилину задзеленчав дзвіночок: гучно, потім тихіше і тихіше, аж поки, нарешті, стих зовсім.

Й відразу так тихо стало у Водоктах, що ця тиша здивувала панну Олександру; в неї у вухах досі ще звучав голос пана Анджея, вона ще досі чула його веселий і щирий сміх, перед очима в неї ще досі стояла його широка молодеча постать, а тут, після потоку слів, сміху й веселощів, настало таке дивне мовчання. Панянка напружила слух, чи не долине ще хоч дзеленчання дзвіночка від саней. Але ні, він озивавсь

уже десь у лісах, під Волмонтовичами. Тяжкий сум огорнув дівчину, ніколи ще вона не відчувала себе такою самотньою.

Поволеньки узявши свічку, вона пройшла в опочивальню й опустилася навколішки, щоб помолитися. П'ять разів починала вона молитися, аж поки з належною старанністю прочитала всі молитви. Але потім думки її, мов на крилах, полетіли за саньми і за постаттю, яка сиділа у них... По один бік бір, по другий — бір, посередині — дорога, а він мчить собі, пан Анджей! Ніби наяву, побачила Оленька раптом біляву чуприну, сірі очі й усміхнені вуста, в яких блищали білі, немов у молодого цуценяти, зуби. Важко було поважній панні признатися собі, що вельми її припав до серця цей нестримний кавалер. Розтривожив її трохи, трохи налякав, але водночас і привабив своєю молодецькістю, веселістю та щирістю. Аж соромно було її зізнатися, що й гордістю своєю він її сподобався, коли в розмові про опікунів підвів голову, як турецький скакун, і сказав: «Самим біржанським Радзівіллам опікати тут нема чого». «Ні, не жінка він, справжнісінький чоловік! — говорила собі панна. — Жовнір, яких дідусь найбільше любив... Та вони того й варті!»

Так роздумувала собі панянка, і її огортали то блаженство, нічим не скаламучене, то неспокій, але й неспокій цей був якийсь солодкий. Потім дівчина почала роздягатись, аж раптом рипнули двері й зайшла тітка Кульведць зі свічкою в руці.

— Страх як ви засиділися! — мовила вона. — Не хотіла заважати вам, молодим, щоб ви самі вперше наговорилися. Кавалер, здається, гречний. А як він тобі, сподобався?

Панна Олександра нічого не відповіла, тільки підбігла до тітки босими ніжками, обняла за шию і, поклавши світлу голову її на груди, преніжним голосом сказала:

— Тітонько, ой, тітонько!

— Ого! — пробурмотіла стара діва, підіймаючи й очі, й свічку.